

A mai Szlovákia területének betelepüléséről
a 11. századtól a 13. század közepéig*

Szlovákia fogalma alatt itt az 1918 utáni határokkal kijelölt területet értjük, noha tudatában vagyunk annak, hogy a szóban forgó korszakban Szlovákia mai területe nem jelentett sem földrajzi, sem pedig politikai-közigazgatási értelemben összefüggő egységet. Ezen a területen a 11. században néhány vármegye, illetve egyes vármegyék része terült el,¹ ugyanakkor e terület nagy része még nem tagolódott be a Magyar Királyság szervezetébe, noha kétségkívül már ekkor, a 11. század elején is a Királyság érdekszférájába tartozott.

Vázlatunkban elsődleges forrásként csupán az okleveleket használjuk, jóllehet a legkorábbi korszakokra – esetünkben a 11. századra – vonatkozókból mindössze néhány maradt ránk.² Jó pár később keletkezett oklevél alapos elemzése azonban lehetővé teszi olyan interpretációjukat, hogy egynémely településtörténeti vonatkozású adatukat akár a 11. századi helyzetre is tehetjük. A régészeti kutatások eredményeit csak másodlagosan használjuk tanulmányunkban. A régészeti leletek időbeli besorolása nem egy esetben nagyon körülményes, sokszor csupán esetleges, ami tág teret hagy az időhatárokkal kapcsolatos feltételezéseknek. Másodlagos felhasználásuk esetünkben semmiképp sem jelenti forrásértékük egyedülálló jelentőségének tagadását. Legnagyobb jelentőségük az egyértelműen datálható régészeti leleteknek van, de akkor is rendkívül fontosak, ha közvetlen fogódzót, sőt bizonyítékot szolgáltatnak az oklevelek alapján csak feltételezhető korábbi települések létezéséről.

Kétségtelen, hogy a betelepülés az adott korszakban (és nemcsak a mai Szlovákia területén) szinte állandóan növekedő, terebélyesedő folyamat volt. A település növekedése a települések növekedése, valamint a hálózat sűrűbbé válása révén történt. A település terjedéséről a szó valódi értelmében a ritkán települt vagy telepítetlen területen lehetett szó, ahol szükségszerűen keletkeztek új települések (falvak) nagyobb számban, és

*Előadásként elhangzott a Magyar–Csehszlovák Történelem Vegyesbizottság „Szlovákia betagozódása a középkori magyar államba” c. ülészakán (Veszprém, 1981. szeptember 15–16.).

¹Az alábbi egész királyi vármegyék tartoztak ide: Pozsony, Nyitra, Bars, Gömör (Szepezzel területével együtt) és Trencsén (ez utóbbi véglegesen minden bizonnyal csupán 1018 után). Csak területük egy részével idetartozó vármegyék a következők voltak: Borsod (a későbbi önálló Torna vármegye területe), Esztergom, Hont, Komárom, Nógrád, Újvár (együtt Abaúj és Sáros vármegyékkel), Ung és Zemplén. Vö. *Györfly Gy.*: István király és műve, Budapest, 1977, 209.

²A mai Szlovákia területére is vonatkozó 16 darab 11. századi oklevél közül mindössze hat szolgál településtörténeti adatokkal (hácsak nem számítjuk közéjük a későbbi eredetű hamisítványokat). Marsina, R. (kiad.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (tovább: CDS1) I. köt., Bratislava, 1971, 47–60. o. 49–64. sz.

ezzel párhuzamosan, a régi települések lakosságának megnövekedésével az e településekhez tartozó művelt (termő-) földterület nagysága is megnövekedett. A közepes települtségű területeken a településhálózat egyrészt a megművelhető földterület növelésével, másrészt – kisebb mértékben – új települések kialakításával vált sűrűbbé. Utóbbi esetben a faluhatárokat a régi, már létező település területéből választották le. Szlovákia fokozatos betelepülése során fontos tényezőnek bizonyult területének földrajzi jellege. A mai Szlovákia területének kétharmad része hegyvidék. A települések kialakulására legalkalmasabbnak a sok – aránylag (helyenként szinte teljesen) zárt – völgykatlan bizonyult. A legrégibb települések általában ezeknek a közepén, rendszerint nagyobb folyó közelében és a legfontosabb utak mentén alakultak ki. A völgyek peremén többnyire lakatlan sávok maradtak. Mindez a terep adottságainak tulajdonítható. A völgykatlan peremének és a környező völgyeknek a betelepítése (nem egy esetben a fontosabb utak mentén is) csak későbbi keletű.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az általunk vizsgált korszakban bizonyos átalakulás zajlott le, mégpedig abban az értelemben, hogy a korábban nagyszámú, nem királyi tulajdonban levő földbirtok és az ennek megfelelő, ugyancsak nagyszámú településesség fokozatosan egyre terjedelmesebbé vált, s ennek folytán egyre nagyobb arányban alakultak ki az aránylag nagy (sőt központi jelentőségű) települések (falvak, községek). Ennek a folyamatnak kétségkívül a földművelésben is megvolt a megfelelője, mégpedig a kevésbé intenzív földművelési rendszerekről az intenzívebb gazdálkodási szisztémákra való áttérésben.

Tudatában vagyunk az itt használt fogalmak viszonylagosságának. Az átlagosan telepített, lakatlan vagy a ritkán telepített területek kiterjedésükben és tartalmi szempontból egyaránt különbözőképpen érthetők és definiálhatók. E fogalmak értelmezése és magyarázata azonban nem csupán a földrajzi tényezőktől függ, hanem függ a szóban forgó korszaktól, minthogy az évszázadok folyamán a technika és vele együtt a föld megművelésének lehetőségei is eltérőek voltak. És ilyen szempontból nem csupán a földterület megművelésre való alkalmassága (minősége), hanem például a tengerszint feletti magasság és a vízviszonyok is szerepet játszottak. Az „átlagosan vagy ritkán telepített területek” fogalmainak viszonylagosságát legjobban a termékeny síkságok és a kevésbé termékeny hegyvidékek települési lehetőségeinek különbözősége jelzi. Ha lehetőségünk lenne a települések sűrűségét kiszámítani, és matematikai pontossággal is meg akarnánk azt határozni, úgy annyit már előre megjósolhatnánk, hogy a termékeny síkság négyzetkilométerenkénti átlagos településsűrűségére jóval magasabb értékű együtthatót kapnánk, mint a hegyvidékek esetében, ahol a megművelhető mezőgazdasági földterület csak töredéke az egész vidéknek. Az adott korszakban, amikor a lakosság abszolút többsége földművelő munkával biztosította megélhetését, ez a körülmény meghatározó tényezőként érvényesült. Nyilvánvaló, hogy Szlovákia betelepítése során – lévén szó javarészt hegyvidéki, sőt részben magashegyvidéki területről – ez a tényező fontos szerepet játszott. További fontos tényező a földgazdálkodás adott formája. Amennyiben a klasszikus mezőgazdasági tevékenységnek a gabonafélék termesztését tekintjük, úgy például a szőlőtermesztésben ugyanakkora földterületen jóval nagyobb volt a munkaerő-szükséglet, mint az olyan területeken, ahol az állattenyésztés van túlsúlyban. Mindez a településsűrűségben is szükségszerűen visszatükröződik. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a 13. század közepéig Szlovákia területén a lakosság nagyobb része nem földműveléssel foglalkozott volna.

Egyedül talán Selmecbánya környékét tekinthetjük kivételnek, ahol valószínűleg már a 11. században, de a 12. század végétől vagy legkésőbb a 13. század elejétől nagyobb mértékben kibontakozó nemesfémbányászat jelentős szerephez jutott.³

A rendelkezésünkre álló szakirodalomban Szlovákia betelepítésének problémájáról, a történeti Magyarország fennállásának első 250 évére vonatkozóan, ellentétes véleményekkel találkozhatunk. Igaz, olyan korszakról van szó, amelyből (nemcsak Szlovákia területére vonatkozóan) nagyon kevés írásos forrásanyag maradt fenn.⁴ Az írásos források hiányában, az említett földrajzi tényezők mérlegelésével és figyelembevételével a múltban a legkönnyebb megoldásnak az mutatkozott, ha a mai Szlovákia területének nagy részét a vizsgált korszakban betelepítetlen térségként könyvelték el. Erre főként abban az esetben kerülhetett sor, ha az ilyen álláspontot képviselő történész nem törekedett a későbbi keltezésű fennmaradt írásos forrásanyag részletes elemzésére, amely alapján pedig ugyancsak bizonyos képet alkothatunk a korábbi időszakról. Az említett nézetek java része azonban akkor keletkezett, amikor Szlovákia területének régészeti feltárásában még csupán a kezdeteknél tartottak. Manapság már nehezebben lehet ilyen általános ítéleteket alkotni, minthogy a régészeti kutatások ma már nagy számban nyújtanak kézzelfogható bizonyítékokat Szlovákia olyan területeinek betelepítésére a történeti Magyarország első évszázadaiban, amelyekre nézve az általunk vizsgált korszakból csak nagyon kevés írásos forrás áll rendelkezésünkre.⁵ Jólehet, mindezt ehelyütt is szükségesnek véltük megemlíteni és hangsúlyozni, meggyőződésünk, hogy a meglevő írásos anyag megfelelő elemzése után nehezen lehet a fent említetthez hasonló sommás ítéletre jutni.

A szóban forgó nézetek illusztrálására két régi (egy magyar és egy cseh) történész nézeteit mutatjuk be: Karácsonyi Jánosét, illetve Václav Chaloupeckýét. Karácsonyi korai munkája szerint Szlovákia területén az összefüggő településrend I. István idejében a Kis-Kárpátok alatt végződött, a Vág völgyében hozzávetőleg Trencsénig nyúlt fel (Trencsén állítólag Prokuj, lengyel főúr székhelye volt); a Nyitra mentén Nyitrazásbokrétig a Garam völgyében Garamszentbenedekig; Nógrád vármegyében körülbelül a Gács-Patakalja vonal; Gömörben Pelsőc magasságáig ért volna a telepítés. Torna vármegye mint királyi prédiom állítólag szintén lakatlan volt. Abaúj vármegye telepítése Karácsonyi szerint Göncnél végződött (tehát a mai Szlovákia területét sem érte el), Zemplén pedig nagyjából a Töketerebes–Ungvár vonalig települt be. A felsorolt helységek által kijelölt vonalon túl fekvő területek, a Szepességgel együtt, Karácsonyi szerint I. István korában még betelepítetlenek voltak.⁶ Húsz év után megjelent munkájában, amelyet állítólag már a világ-

³A selmecbányai bányászat kezdeteit egészen I. István uralkodásának idejére visszavezeti Györffy Gy., 206–207. (l. a kis térképet). A már intenzív selmecbányai bányavállalkozás legkorábbi, kétségtelenül hiteles bizonyítéka 1217-ből való; CDS I. köt., 220. De vitathatatlan tényként kell elkönyvelnünk azt, hogy a selmecbányai bányavállalkozás fellendülése legkésőbb a 12. század utolsó negyedében szükségszerűen bekövetkezett.

⁴A 11. századra vonatkozóan vö. a 2. sz. jegyzettel. A 12. századra vonatkozóan ugyan a CDS I. köt. összesen 50 egységet, tehát a 11. századi anyagnak több, mint háromszorosát tartalmazza (61–101. o. 65–114. sz.), de közülük csupán 40 tartalmaz településtörténeti jellegű adatot (beleértve a tisztségviselők említését is).

⁵B. Chropovský: Slovánské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis (tovább HC), X. 1962, 216–237. (596 lokalitást említ). Uő. (szerk.): Významné slovánské náležiská na Slovensku, Bratislava, 1978. (142 lokalitást említ).

⁶Karácsonyi J.: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok XXXV, 1901, 1039–1058.

háború idején elkészített, Karácsonyi Szlovákia betelepülésére vonatkozó saját korábbi nézeteihez kapcsolódva azt állította, hogy a mai szlovákok elődei nem azonosak a terület 9. századi szláv lakosságával, mert az állítólag egészen beolvadt a magyarságba. A szlovákok szerint a fehérhorvátok utódai, akik a Morva és Odra felső folyásvidékéről a 12. századtól kezdődően fokozatosan települtek be a történeti Magyarország területére, és csak ily módon sikerült önálló etnikumként fennmaradniuk.⁷

Chaloupecký szerint Szlovákia területének legkorábbi települései Esztergom, Bars (továbbá az állítása szerint keleti irányban jóval nagyobb kiterjedésű) Hont, valamint Nyitra, Pozsony és esetleg Trencsén vármegyében (ez utóbbinak természetesen csupán déli részeiben) léteztek. Minden más területen a szóban forgó időszakban őserdők és gyepük voltak. A szlovák nép szerint nem egy szláv törzsből alakult ki, hanem valóságos szláv mikrokozmoszt jelentett. A szóban forgó területen használatos nyelvváltozatok alapja azonban a cseh nyelv volt, s ez a Nyitra mentétől a Vág, Garam és Ipoly völgyéig egyformán elterjedt, és kezdetektől fogva használatos volt.⁸

A két híres régi történész Szlovákia betelepítésére vonatkozó nézetei s ezzel együtt szükségszerűen a szlovákok eredetéről vallott elképzeléseik sok mindenben megegyeznek, de több vonatkozásban is ellentmondanak egymásnak. Ami Szlovákia legkorábbi betelepülésének kiterjedését illeti, véleményük majdnem azonos, ugyanakkor a szlovákok eredetét illetően elvi jellegű ellentmondás feszül nézeteik között. Karácsonyi teljesen kizárja a 12. század előtti, illetve a 11. század utáni, Szlovákia területén élő szláv lakosság kontinuitását (elképzelései szerint a mai Szlovákia területén semmilyen eredeti szláv népesség nem tartózkodott), hiszen a 11. század előtt és a 11. század után különböző származású szlávok lakták e területet. Chaloupecký ezzel szemben egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy a mai Szlovákia délnyugati (Morva folyótól a Garam völgyéig terjedő) területén élő szláv lakosságot a 11. század után is ugyanazoknak a szlávoknak a leszármazottjai alkották, akik a 9–11. században e területen éltek. Nem tartjuk szükségesnek, hogy dolgozatunkban kritikai elemzését adjuk Karácsonyi és Chaloupecký nézeteinek. Ezek részletes elemzéséből kitűnne, hogy nem vették figyelembe kellő mértékben a fennmaradt hiteles történelmi forrásokat, és nem interpretálták azokat teljes mélységükben. Mindez nem csupán a történeti kutatások mai állása alapján, hanem a korabeli kutatások eredményeihez mérten is megállapítható. Az ilyen elemzésből továbbá az is kitűnne, hogy az általános megállapítások nincsenek mindig teljes összhangban sem a részmegállapításokkal, sem a szerzők által is idézett olyan forrásokkal, amelyeket kommentár nélkül közölnek, pedig ez utóbbiak egész koncepciójukat megzavarják, kétségbe vonják, sőt megcáfolják.⁹

⁷ Karácsonyi J.: Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez. Budapest, 1921.

⁸ V. Chaloupecký: Staré Slovensko. Bratislava, 1923, V. Chaloupecký nézeteit legegyértelműbben a francia rezümében fejezi ki (a könyv végén I–XX. o.). Chaloupecký Szlovákia betelepülésére vonatkozó nézeteiből indult ki Václav Mencl az építészettörténeti emlékek datálásánál és Alexander Húščava: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Bratislava, 1930. c. munkájában. Már D. Rapant: Starý Liptov. Bratislava, 1934 (Különlenyomat a Bratislava című folyóirat 1933. VII. évf. 4–5. számából) c. tanulmányában rámutatott Húščava és vele együtt Chaloupecký professzor módszertani kiindulópontjainak tarthatatlanságára és inadekvát voltára.

⁹ V. Chaloupecký például azt állítja, hogy „a Púhó és Zsolna közt elterülő vidékről az első híradások csupán a XIII. század második feléből származnak” (i. m. 86.), de rögtön ezt követően idézi az 1244. évi oklevelet (melynek hitelességét nem vonja kétségbe) és amely a Zsolnától északra eső terület

Egy dologban azonban a két szerző nézeteit megegyező típusúaknak tekinthetjük. Nézeteikkel mindketten érveket kívántak felsorakoztatni a szlovák kérdés (pontosabban talán a régi Magyarország, illetve Csehszlovákia integritása kérdésének) – mondhatni – munkájuk megírásának idején aktuálisnak vélt politikai megoldása érdekében. Ezt a szándékot egyikük sem titkolta, ellenkezőleg, mindketten hangsúlyozták azt. Karácsonyi azzal az állításával, hogy a szlovákság a már létező magyar államban később letelepült népesség, azt kívánta bebizonyítani, hogy (a többi területtel együtt) Szlovákiát is jogosulatlanul csatolták el Magyarországtól.¹⁰ Chaloupecký viszont azt bizonygatta, hogy az eredeti Szlovákia kicsi volt és jórészt lakatlan, s régi lakosai (származásukat tekintve) tulajdonképpen csehek voltak, akik a későbbiek során is, függetlenül állami hovatartozásuktól, állandó kapcsolatban álltak Cseh- és Morvaországgal, onnan érte őket a legtöbb hatás, s mindig is nyelvi, földrajzi és kulturális egységet alkottak a cseh országrészekkel. Ezeket a körülményeket szerinte az (akkor újonnan alakult) Csehszlovákia alapjának kell tekinteni, s ugyanakkor ezek jelentik a szlovák történelem fő jellegzetességét is. Mindezzel Csehszlovákia kialakulásának mély történeti megalapozásához kívánt hozzájárulni, egyúttal azonban az egységes csehszlovák nemzet elméletének jogosultságát is bizonyítani kívánta.¹¹ Míg Karácsonyi J. Szlovákia középső és keleti részeinek lakatlanságáról kialakított tézisével a magyarok és Magyarország (vagyis tulajdonképpen a magyarok államának) elsődleges hozzájárulását bizonygatta a települtséggel, úgy V. Chaloupecký mint a szláv nyelvek és nyelvjárások kiváló ismerője azért szállt síkra ugyanezért a tételért, mert világos volt számára, hogy a közép-szlovákiai nyelvjárásokat aligha tüntetheti fel cseh dialektusként, még kevésbé etnikai értelemben csehekként az azokat használó népességet.

Mint ahogy azt már említettük a 11–12. századból (igaz, nem csupán Szlovákia területére vonatkozóan) nagyon kevés írásos történelmi forrás maradt fenn. Számuk közvetlenül a 13. század első negyedében többszörösére nőtt.¹² Ez a körülmény nem a Szlovákia vagy akár a történeti Magyarország betelepítésében lezajló változásokkal, hanem a jogi gyakorlatban és írásbeliségben végbement fejlődéssel függött össze. Ez a megállapítás egyaránt érvényes a mai Szlovákia területére vagy akár az egész történeti Magyar-

települtséget bizonyítja. Uo. a 87. oldal 347. sz. jegyzetében az 1267. évi oklevelet idézve tudatában van annak, hogy az oklevél azt bizonyítja, hogy Teplicz (Teplička), Varin és Zsolna már II. András idejében (1205–1235 közt) létezett. Véleményét később is fenntartotta, pedig időközben rájött, hogy Trencsén vármegye felső részeinek (csoportos) betelepülésére már 1208-ból is akad írásos forrás. V. Chaloupecký: *Knihá Žilinská* 1934, XVII.

¹⁰ Karácsonyi J. 1921. évi idézett munkájának érvelése érzelmi húrokat is megpendít, vö. pl. a bevezetést, 3–6. o. – Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Karácsonyi nézeteit egy évvel könyve megjelenése után (ill. egy évvel Chaloupecký munkájának kiadása előtt) Mályusz Elemér – jóllehet csak a túróci terület vonatkozásában – megcáfolta: *Mályusz E.: Túróc megye kialakulása*. Budapest, 1922; vö. továbbá: *Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika*. Századok, 73. évf. 1939, 257., valamint *Uő.: Az egynyelvű ország*. Századok, 75. évf. 1941, 113.

¹¹ V. Chaloupecký: XX. o. – nézeteit egészen az újkorig levezette másik munkájában: *Valaši na Slovensku*. Praha, 1947; vö. ehhez P. Ratkoš recenzióját, *Historický sborník V. Turč. Sv. Martin*, 1947, 526–530.

¹² Ez már az 1001–1204, illetve az 1205–1235 közt kibocsátott oklevelek számának pusztán összehasonlításából is kiderül. A CDSI I. köt. alapján ez az arány 83:331. Ezt követően az oklevelek kibocsátása még gyakoribbá vált.

országára vonatkozóan, de éppúgy Cseh- és Morvaországra és Lengyelországra is.¹³ A 13. század előtti időkből származó írásos anyag hiányát tehát nem lehet kizárólagos és döntő érvenként alkalmazni a telepítettség megítélésében. Másrészt viszont az is igaz, hogy a történészek a betelepítésről alkotott vélemény kialakításában a fennmaradt írásos forrásokra kell támaszkodnia, s azokból kell kiindulnia. Karácsonyi és Chaloupecký az esetek többségében az írásos forrásokat (említéseket) a települések kezdeteinek jelzéseként értelmezték, annak megengedésével, hogy a települések esetleg valamivel (esetenként néhány évtizeddel) korábbi alapításúak, mint az illető oklevelek keltezése. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csupán aránylag kevés oklevél esetében lehetséges az ilyen leegyszerűsített és mechanikus értelmezés. Nagyon kevés olyan oklevél maradt ugyanis fenn, amely a települések alapításának (kezdeteinek) bizonyítéka (írásba foglalása). Az oklevelek túlnyomó többsége csupán arra bizonyíték, hogy kiadásuk idején az említett helységek betelepített területek voltak. Hogy mióta voltak betelepítettek ezek a területek, az ezekből az oklevelekből nem derül ki; ennek megvilágításában csak az oklevelek történelmi értelmezése, elemzése segít. Az elemzés során azonban nem csupán magából az oklevélből kell kiindulni, hanem fel kell használni más, esetleg másodlagos forrásokat is.¹⁴

Ennek a véleménynek a helyességét igazolják az utóbbi évtizedek régészeti kutatásainak eredményei, amelyek alapján olyan területeken is 13. század előtti településekről szerzünk tudomást, amelyekre nézve csak jóval későbbi időkből akadnak történelmi források.¹⁵ Konkrét eseteket hozhatunk fel arra nézve is, hogy bizonyos helység első írásbeli említése a 13. század elejéről származik, ezt követően azonban csak a 14. század végén említi oklevél az illető helység nevét — tehát közel kétszáz évvel később.¹⁶ Komoly történész aligha következtethet ebből arra, hogy a köztes időszakban az adott helység lakatlan lett volna. Ezért ha valamely helységre a 9–10., 9–11. vagy 9–12. századból régészeti bizonyíték áll rendelkezésünkre, ugyanakkor az írásbeli említés csupán a 13. század közepéről, helyenvalónak látszik az a feltételezés, hogy az adott esetben a település folyamatos volt. A régészek csupán bizonyos fázisát lelheték fel a 9–12. századi településnek, minthogy a szóban forgó korszakban a lakóhely gyakran változott, és nem kötődött csupán egyetlenegy helyhez. Módosult formában ugyanez a kereszténység felvétele előtti idők temetőire is vonatkozhat. A keresztény hitre való áttérés kezdetén, amikor az egyházközségek hálózata csak fokozatosan vált sűrűvé, kérdésesnek tekinthet-

¹³ Csehországra és Morvaországra vonatkozóan vö. *Codex diplomaticus et epistolaris Bohemiae* I–V. köt. Praeae, 1904–1974, edd. G. Friedrich, J. Šebánek és S. Dušková. Sziléziára vonatkozóan pedig, amely az írásbeliség fejlődését tekintve Lengyelország legfejlettebb területei közé tartozott, vö.: *C. Maleczyński: Codex diplomaticus Silesiae*, I–III. köt. Wratislawiae, 1951, 1959, 1964; Kis-Lengyelországra vonatkozóan vö.: *F. Piekosiński: Kodeks dyplomatyczny malopolski* I–II. Kraków, 1884, 1886.

¹⁴ Bővebben ehhez vö. *Marsina, R.: Listiny a ich význam pre výskum osídlenia. Historické štúdie* XI, Bratislava, 1966, 43–55.

¹⁵ Például Kós községben (privígyei járás) régészetileg a település már a 9–10. századra vonatkozóan is bizonyított, de ugyanígy a 13. századra és a 14. század első felére vonatkozóan is. Vö. *Významné slovanské náleziská*, i. m. 109. Kós településre a legkorábbi írásos forrás azonban csupán 1367-ből áll rendelkezésünkre, MOL DL 5588.

¹⁶ Bánová (Bánfalva) község (ma Zsolnához tartozik) első írásos említése 1208-ból való, CDS I. köt. 116. 148 sz. Bánová második írásos említését viszont csak 1393-ban kibocsátott oklevélben találjuk: *Mátyusz, E.: Zsigmond-kori oklevéltár* (tovább: ZsO) I. köt. Budapest, 1951, 315. 2872 sz.

jük, hogy vajon a szentelt földbe való temetkezést elrendelő törvényeket betartották-e, és a korabeli kiterjedt egyházközségek területén valóban csupán egyetlen helyen (az egyházközség temploma körül) temették-e el a holtakat.

Amennyiben valamely település a 13. század közepéig (esetleg még tovább) megszakítás nélkül királyi birtok volt, nincs okunk azt feltételezni, hogy oklevélben is említés történt róla. Egyébként is a 13. század előtt a földtulajdonban bekövetkezett változások rendszeresebb írásbeli rögzítését a mai Szlovákia (de az egész régi Magyarországra) vonatkozóan is gyakorlatilag csupán az egyházi intézmények birtokai esetében figyelhetjük meg.¹⁷

Az írásbeli források alapján Szlovákia területének betelepüléséről teljesebb áttekintést (amely tekintettel a fennmaradt anyag hiányos voltára, a kutatások mai állására, nem lehet egészen teljes), csak a 13. század közepéig nyúló korszakra vonatkozóan lehet összeállítani. Eközben természetesen figyelembe kell venni néhány – valamivel későbbi keltezésű – oklevél adatait, valamint a tárgyalt régió (vagy minirégió) településviszonyainak egész fejlődését is. Egy ilyen áttekintést már elkészítettünk:¹⁸ az írásos források alapján körülbelül 1600, a régészeti kutatások alapján pedig mintegy 800 települést tartalmaz. (Ez utóbbiak közül sokra egyáltalán nincsen írásbeli említés.)¹⁹

A kidolgozott áttekintés abban az értelemben igazolja a Szlovákia betelepítésének fejlődését legszkeptikusabban megítélő történészek véleményének helyességét, hogy a legsűrűbb település valóban a mai Szlovákia (tágabb értelemben vett) délnyugati és déli területein volt található. Nevezetesen Pozsony, Nyitra megye (alsó és középső részein), Komárom, Bars vármegye (alsó és középső vidékén), Hont, Nógrád, Gömör vármegyének déli területein, Szepes és Torna vármegye középső részein, valamint Abauj és Zemplén vármegyéknek a mai Szlovákia területére eső déli részein, továbbá Ung vármegyében, illetve Trencsén hegyen túli, déli és középső területein. Ugyanakkor a szóban forgó településjegyzékből az is kiderül, hogy nem tekinthetjük telepítetlennek az adott korszakban Trencsén és Nyitra vármegye felső vidékeit sem, de Zólyom, Túróc és Árva vármegye főutak menti körzeteit sem, valamint Liptó és Szepes vármegyét, illetve Abauj és Zemplén vármegye északi részeit (előbbiét Sárossal együtt) ugyancsak nem. Legnagyobb számban (200–250) Nyitra, Pozsony és Trencsén vármegyében helyezkedtek el a számba vett települések. Több, mint 100 település létezése bizonyítható Gömör (-Kishont), Bars, (a mai Szlovákia területére eső) Hont és Szepes vármegyékben. Közel 100 helységet je-

¹⁷ Dalmáciától eltekintve Magyarországon az első hiteles oklevél, amelyet világi személyek részére állítottak ki, csak 1156-ból maradt fent (a kedvezményezettek külföldi hospesek voltak). A továbbiak pedig csak a 12. század hatvanas éveiből. Vö. *Szentpétery, E.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica (tovább RRSA) I. köt. Budapestini, 1923. 30. 85 sz.: 34–35. 101, 104 és 105 sz.* A későbbiekben is, egészen a 13. század elejéig túlsúlyban voltak az egyházi kedvezményezettek részére kibocsátott oklevelek.

¹⁸ A térkép az *Osídlenie od polovice 10. storočia do r. 1250* címmel az *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. (IX. fejezet, 14 sz.) c. kiadványban jelent meg. Jóllehet a térképre figyelmetlenségből helytelen adatok is felkerültek, egészében kétségtől helyesen rögzíti Szlovákia betelepülésének állapotát a 13. század közepe táján.

¹⁹ A csak írásos forrással, ill. a régészetileg és írásos forrással egyaránt, valamint a csak régészeti-
leg bizonyított települések a térképen más-más színnel szerepelnek. Műszaki okok miatt (jóllehet a térkép szerzői, *R. Marsina* és *A. Hrabovítiak*, a lakott települések teljes jegyzékét az Atlasz rendelkezésre bocsátották) a kiadott térképen az összes bizonyított település mégsem került feltüntetésre.

gyeztünk fel Abauj és Torna vármegyéknek a mai Szlovákia területére eső közös részein, mintegy 80-at találtunk Zemplén és Komárom vármegyének a mai Szlovákia területéhez tartozó szakaszán, illetve Sáros vármegyében. Mintegy 50–50 helységre van írásbeli említésünk Nógrád vármegyének a mai Szlovákia területéhez tartozó részén és Túrócban, 30-at említenek Liptóban, illetve Esztergom és Ung vármegyéknek a mai Szlovákia területéhez tartozó részein és mindössze 5-öt Árva vármegyében. A 13. század közepéig írásos forrásokban említett helységek numerikus fölsorolását azonban csupán mint viszonylagos mutatót használhatjuk, ezért a feltüntetett adatokat nem lehet közvetlenül és mechanikusan összehasonlítani. A Pozsony és Trencsén vármegyék területén a 13. század közepéig írásos forrásban említett helységek közel egyforma száma nem jelenti, hogy a két vármegyének hozzávetőleg azonos számú lakossága lett volna, hiszen kétségkívül Pozsony vármegyében több aránylag nagy népességű település volt, míg Trencsén vármegyében inkább a kisebb számú lakosságnak helyet adó települések voltak túlsúlyban. Ezzel szemben közvetlenül is összehasonlítható az az adat, mely szerint Trencsén vármegyében valamivel több helység volt, mint a (későbbi) Zólyom, Túróc, Liptó és Árva vármegyék jóval nagyobb összterületén összesen. A Trencsén vármegyétől összterületüket nézve ugyancsak nagyobb Szepes és Sáros vármegyék szintén ritkábban voltak telepítve. Érdekes jelenség, hogy némely vármegyében a települések (s ezzel összefüggésben részben a népsűrűség) 13. század közepéig terjedő fejlődésére vonatkozó (részben a rendelkezésre álló adatok kombinációjából kikövetkeztethető) viszonyoknak a későbbiekben is megtaláljuk a megfelelőit, hiszen még a 16. század végén is hasonló relációk léteztek.²⁰

Nem könnyű feladat annak meghatározása, vagy akárcsak feltételezése, hogy az adott településszámból mit tekinthetünk a 13. század első feléből származó új településnek, és mely települések alakultak ki már a 12. és 11. század folyamán. Tekintettel arra, hogy a Szlovákia betelepítésének alakulását a legkétkelhetőbben megítélő történészek sem tartják kétségbevonhatónak a hozzávetőlegesen Galgóc–Garamszentbenedek–Losonc–Pelsőc által kijelölhető vonaltól délre eső területek 11. századi betelepítését, tegyük ezúttal néhány szűrőpróbát a jelzett vonaltól északra eső területen.

Szlovákia 11. századi településviszonyainak adatokban leggazdagabb forrása a zabori bencés rendi apátság 1113-ból származó birtokösszeírása, amely a rend birtokainak határleírását vagy legalább a szomszédok megnevezését tartalmazza.²¹ Ez az összeírás több olyan – a mai Szlovákia nyugati részén található – birtokot s még több szomszédos települést (birtokot) említ, amely a jelzett határvonaltól északra esik. Ha ezeket a birtokokat térképre visszük,²² a szóban forgó területen önálló településcsoportok rajzolódnak ki. Minden bizonnyal nem feltételezhetjük, hogy ezek – az írásos forrással adathozható településcsoportok – egy egyébként telepítetlen térségben helyezkedtek el, mégpedig mindössze abból kiindulva, hogy a körülöttük levő településekre nincs 11. századi írásos

²⁰ Az 1598. évi házösszeírás szerint például Trencsén vármegyében körülbelül annyi ház volt, mint Túróc, Árva, Liptó és Zólyom vármegyékben (a bányavárosok nélkül) összesen. A három nyugati vármegyében (Pozsony, Nyitra, Trencsén) hozzávetőleg a mai Szlovákia egész területén regisztrált összes háznak a fele volt megtalálható.

²¹ CDS I. köt. 64. 69. sz. – Az oklevél elemzésére vonatkozóan vö. *Marsina, R.*: Zoborská listina z r. 1113, FFUK Historica XIV, Bratislava, 1963, 142.

²² Uo. a mellékletben, 160.

adatunk. Jóval inkább helyénvalónak tűnik az a feltételezés, hogy az említett település-csoportok közötti területen is települések voltak, és hogy a két – írásos forrással adatolható – település közt vezető utak sem teljesen telepítetlen vidéken haladtak keresztül. A telepítés hiányát csupán a hegyvidéki övezetek átjáróinál lehet joggal feltételezni, mint például Felső-Nyitra és Túróc vármegye határa mentén. Aránylag kevés adatot tartalmaz az említett vonaltól északra eső területekre a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele.²³ A bozói apátság 1135. évi alapítólevele²⁴ pedig tartalmaz ugyan értékes településtörténeti adatokat, de csak szűkebb földrajzi területre (főként Hont vármegyére) vonatkozóan.

A garamszentbenedeki oklevél a garamszentkereszt-geletneki medence 11. századi telepítését is igazolja. Az említett terület korabeli megnevezése valószínűleg Šúšolie (terram in Susolgi) volt. A garamszentbenedeki apátság – Garamtól keletre elterülő – šúšoliei birtoka²⁵ azonban már akkor sem jelentette a környék egyedüli települését. Tőle nyugatra minden bizonnyal már akkor is megvolt az esztergomi érsekség birtoka (Garamszentkereszt térségében)²⁶ és alighanem helytelen lenne azt feltételezni, hogy a szóban forgó medencében mindössze ez a két egyházi birtok képviselte a telepítést, amelyre közvetlen írásos forrással vagy utalással is rendelkezünk. Kétségtelenül Geletneket is a már meglévő települések közé kell sorolnunk,²⁷ és talán még néhány további helységet, amelyeket azonban utalások hiányában csak nehezen lehet konkretizálni. Összességében azonban vitathatatlanak tűnik, hogy a garamszentkereszt-geletneki medencében már a 11. század folyamán is több település létezett.

Az 1113. évi zabori oklevél egyöntetűen bizonyítja a Vág völgyének Galgóctól Trencsénig terjedő betelepítését, mégpedig a folyó mindkét partján. Közvetlenül zabori birtok e vidéken csupán Kaplat (a Drahóc-Vágdebrőd határában található) Vedrőd, Vágterbete, Osztró, Krakován és Trencsén egy része volt, de a szomszéd települések, birtokok felsorolása az írásos forrással közvetlenül adatolható Vág völgyi települések számát tovább növeli. Az oklevélben az alábbi településekről esik szó név szerint is: Madunic (Vágmedence), *Bohunic (Vágbánya), *Attrak (Otrokovce -?), *Lučince, Pecsened (Pečenady), *Stráže (Sztrázsa – Vágőr), Bassóc (Bašovce), Örvistye (Orvište), Pöstyén (Piešťany), Kocurany, Nozdrkóc (Nozdrkovce) és a ma már nem létező *Dobrata, *Bin (a mai Červenik-Vágvörösvár határában), *Poscoz, *Mecane, *Cunoz, *Radčice, *Dobrany és *Latk(ovce). Ez utóbbiakat részben más községekhez csatolták, s nevükre vonatkozóan

²³ CDS I. kötet. 53. 58. sz. az oklevél kritikai elemzéséhez vö. *R. Marsina: Štúdie k slovenskému diplomatáru I/2. Historické štúdie, XVIII. 1973, 55.;* vö. továbbá *L. Juck: Majeťky hrnskobeňadičkého opátva do r. 1235. uo. 121.*

²⁴ CDS I. kötet. 70. 77. 74 és 79. sz. – az oklevelek kritikai elemzését l. *Štúdie k Slov. dipl. . . .*, i. m. 102–113.

²⁵ „terram in Susolgi” (= v Šúšolji); CDS I. kötet. 55. 58. sz.

²⁶ *Dejiny Žiaru nad Hronom.* Szerk. P. Ratkoš, (Martin) 1978: 19–20.: a megfelelő szövegrész szerzője (P. Ratkoš) túlságosan óvatosan fogalmazta meg következtetéseit; tulajdonképpen csak az idézett forrásokat reprodukálta.

²⁷ Jóllehet a „Gelednek” név valószínűleg csak az interpolált részben szerepel, a „G” használata a névben arra utal, hogy a 13. század előtt keletkezett és vették át a magyarok is. Ugyanez érvényes a „Goznuča” (Hvozdnica) elnevezésre vonatkozóan is, amelyet alighanem a szóban forgó területen legkorábban kialakult települések csoportjába sorolhatunk; CDS I. kötet. 57. 58. sz.

semmilyen későbbi utalás sem maradt fenn.²⁸ Trencséntől délre a rendelkezésünkre álló oklevelek annyi településegységet említenek, hogy csak bajosan lehetne őket lokalizálni.²⁹ Épp ebben a térségben, közvetlenül Trencsén alatt terült el a nyitrai püspök birtoka is, amelyet írásos forrásban ugyan csak később (1208 táján) lehetünk fel közvetlenül,³⁰ de több, mint valószínű, hogy a nyitrai püspök ezt a birtokot már a nyitrai püspökségnek a 11–12. század fordulóján történt megalapítása (illetve felújítása) alkalmával megkapta (hacsak ugyan már nem volt azelőtt is a nyitrai templom vagy nyitrai káptalan tulajdona).³¹ Megint csak helytelen lenne azt feltételezni, hogy a 11. században a Vág völgyében Galgóc és Trencsén között ez a húsz írásos forrással adatolható településegység jelentette az adott térség összes lakott helységét. Figyelembe véve a földrajzi viszonyokat, beleértve a föld minőségét, sokkal inkább jogosultnak tűnik az a feltételezés, hogy a szóban forgó területen az említettél többszörösen nagyobb számban léteztek már települések. Ez a megállapítás azért is vitathatatlan, mert aligha lehet feltételezni, hogy ezen az aránylag kiterjedt területen ne lett volna királyi (vár-) vagy magánbirtok, hanem csupán szétszórt egyházi birtok.

A Nyitra vármegye felső részén található legrégebbi csoportos település egyértelmű bizonyítékát az 1113. évi zabori oklevél szolgáltatja, amely a zabori apátság birtokait tartalmazza, azok határait konkrét pontokat megjelölve írja le, amiből vitán felül kitűnik, hogy az apátsági birtok körül 1113-ban egész sor lakott település helyezkedett el.³² De maga az apátsági birtok is már a 12. század előtti telepítés, tehát 11. századi, mint-hogy esetében aránylag kis területről volt szó. És miután konkrétan megjelölt településekkel volt szomszédos, nyilvánvaló, hogy az adott településszerkezet kialakításához hosszabb időre volt szükség. Az apátsági birtok későbbi Apáti (Opatovce) elnevezése azt bizonyítja, hogy az apátságnak ajándékozott birtok vagy kihalás miatt tulajdonos nélkül maradt birtok volt, vagy valamely nagyobb birtoktól választották le, és csak miután apáti tulajdonba került, azután kapta fokozatosan sajátos elnevezését.

Az 1113. évi zabori oklevélben Túróc vármegyei településekről is említés történik, minthogy a zabori apátságnak ott is volt birtoka, amely hasonlóan az előbbi esetekhez, ugyancsak nem lakatlan területen terült el. A birtok határainak pontszerű leírásából ezúttal is kitűnik, hogy körülötte lakott települések helyezkedtek el. Ezek neve azonban csak részben ismert (mert az oklevél épp ezen a helyen hiányos, megsejűlt).³³ Az ily módon

²⁸ Zoborská listina z r. 1113, i. m. 151–153. A helynevek szlovák transcriptiojára vonatkozóan vö. *Stanislav, J.*: Dejiny slovenského jazyka, III. köt., Bratislava, 1957. 100–109.; valamint *R. Krajčovič*: Svedectvo dejin o slovenčine. (Martin), 1980. 41.

²⁹ A megvizsgált anyagban nem találtunk fogódzókat konkrétabb és pontosabb lokalizálásukhoz. A szóban forgó területnek majdnem minden régi (és mostani) helyneve más. Többnyire valószínűleg kisebb birtokokról volt szó (pl. Nozdrkovce és „terra viri nomine Mala”).

³⁰ CDS I. köt. 115. 148. sz.

³¹ Az elmondottak alapján módosítanunk kell a Zoborská listina z r. 1113, id. tanulmányban kifejtett megállapításunkat (153. o.), amelyben feltételeztük, hogy 1113-ban a nyitrai templomnak ezen a területen még nem volt birtoka (minthogy ez az apátság határleírásában közvetlenül nem szerepelt); a nyitrai templomnak ezt a birtokát azért nem kellett megemlíteni, mert a két birtok közt helyezkedett el az említett Nozdrkovce (Nozderkócz). Kiterjedésében, a vizsgált övezetben a nyitrai templom birtoka jóval nagyobb volt a zabori apátságénál.

³² *Radčice, Novák, Kocurany, Bajmóc és Privigye (Prievidza-(ny)) helységekről van szó. CDS I. köt. 66. 69. sz.

adatolt településcsoport épp a Nyitra vármegye északi részéből, a Bajmóc környéki – ugyanazon oklevéllel adatolható – településektől vezető út mentén helyezkedett el. Hangsúlyozni kell, hogy az írásos forrással adatolt települések Túróc vármegye felső (vagyis déli) részén terültek el és nehezen feltételezhető, hogy a jóval nagyobb kiterjedésű, telepítésre éppúgy vagy talán még inkább alkalmas északra eső Alsó-Túróc a szóban forgó korokban telepítetlen lett volna. A feltárt túróci régészeti lelőhelyek mindenesetre a 11. századinál is régebbi települési kontinuitásról tanúskodnak.³⁴

Trencsén vármegye felső részében, a zsolnai és bicsei medencében a fennmaradt írásos források alapján megállapítható, hogy már a 13. század előtt is léteztek csoportos települések. Az e területre vonatkozó legkorábbi fennmaradt oklevél 1208 táján, a nyitrai püspök hricsói birtokának határleírásában a birtok körül elterülő települések egész hálózatát rögzítette.³⁵ Más oklevelekből tudjuk, hogy a nyitrai püspökök már a 13. század első negyedében itteni birtokaikat továbbiak vásárlásával igyekeztek kiterjeszteni. Ezeknek a forrásoknak az alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a nyitrai püspök birtoka ebben a körzetben a 13. századinál korábbi keletű (eredetű).³⁶ Minthogy azonban általában feltételezzük, hogy a nyitrai püspökséget a 11–12. század fordulóján alapították (illetve újjították fel), nagyon valószínűnek látszik, hogy ezt az aránylag nagyobb kiterjedésű földbirtokot a nyitrai templom már akkor megkapta (hacsak ez a birtok már korábban is nem tartozott a nyitrai templom vagyis a nyitrai társas káptalan tulajdonába, hiszen annak birtokai jelenthették az új püspökség anyagi biztonságának alapjait; a püspökség keretén belül egyébként a 18. századig nem létezett a préposti tisztség).³⁷ Még ha ezeket a birtokokat csak a 11–12. század fordulóján adományozták is a nyitrai templomnak, illetve püspöknek, akkor is azt bizonyítják, hogy már a 11. században léteztek a zsolnai és bicsei medencében csoportos települések. Mindezt, némely helység esetében, régészeti kutatások révén nyert bizonyítékokkal is alátámaszthatjuk.³⁸

Árvában, jóllehet ott már a 13. század közepén vár állott, az adott fél évszázadra vonatkozóan csak néhány település adatolható írásos forrással. Ezek az Árván keresztül

³³ Szó szerint szerepel *Vieščany, Tótróna (Slovenské Pravno). Az oklevél megrongálódott (rekonstruálhatatlan) szövegrésze minden bizonnyal a zobori birtok keleti szomszédainak felsorolását tartalmazta. Vö.: Zoborská listina z r. 1113, i. m. 20. o. – V. Chaloupecký: Staré Slovensko. . . , 159. 599. sz. jegyzetben (annak ellenére, hogy jól ismerte a zobori oklevelet és annak vonatkozó adatait) kizárja Túróc megye 13. század előtti betelepülésének lehetőségét, sőt vitatkozik Mályusz Elemérrel, aki a 13. század előtti időszakban 33 régi szláv település létezését feltételezte (vö. 10. sz. jegyzetünkkel).

³⁴ Vö. V. Budinský-Krička: Prvé stredoveké radové pohrebistia v Turči a Liptove, Turc. Sv. Martin, 1944; továbbá vö. Ivančiná: Malý Cepčín és Martin, in: Významné slovenské náleziská na Slovensku, Bratislava 1978, 96, és 125–127.

³⁵ CDS I. 115. 148. sz.

³⁶ CDS I. köt. 321. 442*, 443. sz. Biccse egy részének megvásárlására 1234-ben (vagy valamivel korábban) került sor, azt megelőzően pedig 1204–1223 között, II.) János püspök idejében. Trencsén megye felső részének betelepüléséről általában I. R. Marsina: Osídlenie hornej Trencianskej pred tatárskym vpádom, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica XV, Bratislava, 1964. 47–70.

³⁷ Bővebben I. R. Marsina: Štúdie k Slovenskému diplomatáru I/2, Historické štúdie XVIII. 1963, 5–118., főként a 37–55.

³⁸ Ez elsősorban Zsolnára vonatkozik, ahol a szlávok jelenléte régészetileg az 5–6. század fordulójától adatolt. Vö. J. Moravčík: Slovania na severozápadnom Slovensku. Vlastivedný casopis, XXX, 1981. 114–117.

vezető lengyelországi út mellett alakultak ki.³⁹ Ezen az árvai képen a feltárt régészeti leletek sem változtatnak lényegesen.⁴⁰ Az intenzívebb betelepülés csak a 13. század közepétől indult meg, de főként a 14. században és a későbbi évszázadokban bontakozott ki. Árva területét a 13. században és az azt megelőző időkben tehát túlnyomórészt betelepítetlen területként kell elkönyvelnünk.

Liptó betelepítése Árvával összehasonlítva a 13. század közepén,⁴¹ a régészeti leletek alapján pedig már azt megelőzően is jóval intenzívebb volt a túrócínál, viszont ritkább településhálózat alakult ki. Összességében azonban Liptóról sem lehet globálisan kijelenteni, hogy a 13. század közepe előtt lakatlan volt, vagy hogy csupán a 13. század közepe után kezdődött el területének betelepítése.⁴² Az itteni betelepítés a Liptói medence központi részében összpontosult, ugyanakkor peremei és nyúlványai lakatlanok maradtak. Liptó betelepítését a 13. század közepéig mint aránylag ritkát lehet jellemezni. A 13. század előtti telepítést – templom és valószínűleg egyházközség létezését is – régészeti bizonyított ténynek vesszük.⁴³

A Szepesség betelepítése a 13. század közepén a tájegység középső részére és a Poprád völgyébe összpontosult.⁴⁴ Ha a német kolonizáció a Szepességet valóban már a 12. század közepén, II. Géza uralkodása idején elérte (erre nézve a vélemények eltérőek⁴⁵), úgy a német települések elhelyezkedése bizonyos vonatkozásban támpontokat adhat a Szepesség korábbi telepítésével kapcsolatos elképzeléseink megalkotásához. A szepességi német települések nem alkottak összefüggő területet. Ebből következik, hogy alapításuk idején szükségszerűen egy régebbi (és ritkább) településhálózatnak kellett léteznie, amit (lehet, hogy csak részben) az új telepések földhöz juttatásánál is figyelembe vettek. Ez a régebbi településhálózat már a 11. században is létezett, sőt a régészeti leletek tanúbizonysága szerint már a 11. század előtt is.⁴⁶

³⁹ *A. Kavuljak*: Historický miestopis Oravy. Bratislava, 1955; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest 1963, 189–194.

⁴⁰ A már idézett Vyznamné slovanské náleziská c. gyűjteményes kötetben Árva megyére vonatkozóan egyetlen adat sem szerepel.

⁴¹ A 13. század közepe táján hiteles írásos forrásokkal körülbelül 30 településegység létezését lehet bizonyítani.

⁴² Ilyen következtetésekre jutott A. Húščava fentebb idézett munkájában (Kolonizácia Liptova), amelynek 10. oldalán a következőket írja: „A XIII. század elején Liptó olyan terület volt, amelyet még emberi kéz nem érintett.” Húščava munkája Chaloupecký professzor irányításával készült disszertáció volt, és Liptóra vonatkozóan a Chaloupecký által a Staré Slovensko c. könyvben hangoztatott nézeteket igazolta. Húščava nézeteinek bírálatára l. 8. sz. jegyzetünket.

⁴³ Liptovská Mara és Paludza, in: Vyznamné slovanské náleziská. . . , 121–123. 157–159.

⁴⁴ *Fekete Nagy A.*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. Szepesség betelepülésére vonatkozó újabb kutatási eredményeket közöl: *B. Varsík*: Osídlenie košickej kotliny, III. köt., Bratislava, 1977, 185–218. A 218. oldalon összegezve megállapítja, hogy a Hernád és mellékfolyóinak vidékét, valamint a Poprád felső folyásvidékét (a mai Poprád és Busóc-Bušovce közti szakaszon) a 10–12. században szlovák jellegű nyugati szláv népesség lakta. A Szepesség északi részének betelepülésére vonatkozóan l. *J. Beňkó*: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia. Historické štúdie XV, Bratislava, 1970, 161–189. *Uő.*: Osídlenie oblastí spišského Zamaguria. In: Zamagurie, Košice, 1972, 15–33. *Uő.*: Dedinská kolonizácia horného Spiša na nemeckom práve (do polovice 14. storočia). In: Spiš III–IV, Spišská Nová Ves, 1973, 29–51.

⁴⁵ *Mályusz E.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. . . 389. Mályusz a németek szepességi betelepülésének kezdetét a 13. század elejére helyezi.

⁴⁶ A szepességi régészeti kutatásokról *F. Javorský* beszámolóit tudósítanak: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1976 (Nitra 1977), 133–166.: Archeologické výskumy a nálezy

Sáros betelepítése a 13. század közepén főként a Tarca és mellékfolyója, a Szekcső völgyébe összpontosult. A Tarca völgyén át vezetett a régi lengyelországi út.⁴⁷ Jóllehet, erre a területre vonatkozó írásos forrás nem maradt fenn a 13. század előtti időkből, az aránylag sűrű településhálózat a 13. század közepe táján azt jelzi, hogy a folyamatos település kezdetei itt korábbiak.⁴⁸ Az eddigi régészeti leletek alapján kijelenthetjük, hogy ezek a kezdetek egészen a 9. századig nyúlnak vissza.⁴⁹

A mai Szlovákia nyugati feléről a fennmaradt hiteles írásos források alapján is megállapítható, hogy szinte az egész szóban forgó terület már a 13. század előtt is lakott volt, sőt nagyobb részére, a közvetlen írásos források alapján, mindezt már a 11. században is feltételezni lehet. A régészeti kutatások és nyelvi bizonyítékok⁵⁰ lehetővé teszik az adott területen levő települések 9–10. századig visszanyúló kontinuitásának feltételezését. A mai Szlovákia területének keleti felére (beleértve Szlovákia középső részeit, a Vág völgyének felső szakaszát – Liptót) csupán a 13. századból maradtak fenn hiteles írásos források, így tehát csupán a régészeti leletekből és nyelvi bizonyítékokból lehet következtetni a terület 13. század előtti telepítéséről.⁵¹

Összefoglalóan Szlovákia 13. század előtti településviszonyairól megállapíthatjuk, hogy azok, akik területének túlnyomó részére vonatkozóan az adott korszakban a települések hiányát tételezték fel, mégpedig saját szubjektív elképzeléseik alapján (miközben elsősorban a közvetlen írásos források hiányára alapozták elképzeléseiket), végeredményben a valóságosnál jóval nagyobb területekről állították, hogy azok telepítetlenek voltak. Mentségükre azt hozhatjuk fel, hogy az idő tájt a régészeti feltárás még csupán kezdeti szakaszában volt. A másik oldalon viszont a fennmaradt források interpretálásában mechanikus és pozitivistikus módon jártak el, minthogy a települések történetének kezdetét egyszerűen az írásos források előfordulásához kötötték. Az oklevelek rendszeresebb kibocsátása azonban a jogi szférában lezajlott fejlődéssel, nem pedig a települések létezésével, ill. hiányával függött össze. A fennmaradt források alapos elemzése bizonyítja, hogy a korábban egészében telepítetlennek hitt területeknek csupán egyes részei voltak lakatlanok. Természetes, hogy elsősorban a magas fekvésű hegyvonulatok voltak huza-

na Slovensku v r. 1977 (Nitra 1978) 138–166. – Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1978 (Nitra 1979), 123–131.

⁴⁷ Sáros megye betelepülésére vonatkozóan I. B. Varsik: Osídlenie košickej kotliny, III. köt. i. m. főként a 219–394. F. Uličný: Včlenenie Šariša do Uhorského štátu a osídlenie Šariša v 13–14. storočí, Nové Obzory, XII. 1970, 5–14, 15–45.; továbbá Nové Obzory XIII. 1971, 133–209. Uő: Vznik a vývin Šarišskej stolice v 13–14. storočí, Slovenská archivistika, XIII/1, 1978, 143–155.

⁴⁸ A fennmaradt hiteles írásos források a 13. közepe táján mintegy 100 településegység létezését bizonyítják.

⁴⁹ Vö. Koprivnica, Nižná Šebastová, Prešov, Šarišské Sokolovce, in: Významné slovenské nálezišká. . ., 104–105, 147, 175–177, 205–207. Továbbá D. Čaplovič: Archeologický výskum zaniknutej stredovekej dediny vo Svinici, okr. Košice vidick. In: Archaeologia Historica III, Brno, 1978, 19–29. Uő: Archeologický výskum stredovekej dediny vo Svinici, Vlastivedný časopis, XXX, 1981, 106–111.

⁵⁰ Ezekkel részletesebben J. Stanislav és R. Krajčovič foglalkozott az id. munkákban. Vö. még P. Ratkošnak 56. sz. jegyzetünkben idézett tanulmányát.

⁵¹ Kelet-Szlovákia betelepülésének kérdéskörével az utóbbi évtizedekben rendkívül részletesen foglalkozott B. Varsik: Osídlenie kosickej kotliny, I–III. köt. Bratislava, 1964, 1973, 1978. A kelet-szlovákiai betelepülés fejlődését általában értékelő fejezetek Varsik munkájának III. kötetében találhatóak.

mosabb ideig lakatlanok (ezek mindmáig azok is maradtak), de betelepítetlen övezetek voltak a mai Szlovákia területének nyugati, főként pedig északi részein. Ez utóbbi vidékeken azonban a betelepítetlen részek állandóan szűkültek. Ami a nagyobb összefüggő telepítés nélküli területeket illeti, konkrétan a 11–13. században, ilyennek tekinthetjük Trencsén vármegye északi részét (Kiszuca vidékét), majdnem egész Árva vármegyét, Szepes vármegye északnyugati részét és Sáros vármegye északi részét, Zemplén vármegyének (hozzávetőleg Homonnától északra eső) felső részét, továbbá azt a nagy és összefüggő vidéket, melyhez a Szepesség déli, a Garam felső vidéke, valamint Gömör és Kishont északi része tartoztak. Ide sorolható még Bars vármegye legészakibb és Túróc legdélibb vidékeinek jóval kisebb, de egymással ugyancsak összefüggő területe. A 11–13. század közepe közti időszakban Nyitra és Trencsén vármegye északi területei, Zólyom, Liptó, Sáros vármegyék, valamint Zemplén vármegye középső és Nógrád északi részei tartoztak a ritkán települt régiók sorába. A korabeli viszonyokra és a természeti adottságokra való tekintettel aligha lehet Túróc vármegyét és a Poprád folyó menti szepességi területeket ritkán települt vidéknek tekinteni. Elmondhatjuk tehát, hogy az az általános megállapítás, mely szerint a mai Szlovákia területének egész északi és középső része a 13. század előtt betelepítetlen lett volna, nem felel meg a témára vonatkozó kutatások mai állapotának.

A mai Szlovákia területén élt lakosság nemzetiségi rétegződése a 9. századtól 1250-ig terjedő időszakban nem volt változatlan, fokozatosan különböző eltolódásokra és változásokra került sor. A folyamatot jól meg lehet ragadni a leginkább mértékadó forrásanyagban az 1250-ig keletkezett oklevelekben előforduló víz- és helyrajzi elnevezések, határmegjelölések alapján.⁵² Ezek az elnevezések azt a nyelvet tükrözik, amely a szóban forgó időszakban is folyamatosan fejlődött. A nyelvtörténetből tudjuk, hogy a nyelvfejlődés egyes jelenségei a fejlődésnek melyik szakaszában jelentkeztek, mikor váltak lehetségessé, illetve produktív tényezőkké, s milyen szabályok, törvényszerűségek érvényesültek e jelenségek kölcsönös interetnikus átvétele során.⁵³ Mindez lehetővé teszi számunkra, hogy ezeket a földrajzi neveket hozzávetőlegesen időrendbe soroljuk, és ennek alapján fogalmat alkossunk a különböző etnikumok érintkezésének idejéről, amelyet ily módon szinte kronológiailag is meg lehet határozni.⁵⁴

Szlovákia egész területének lakossága, de néhány szomszédos déli terület (Abaúj, Borsod, Nógrád vármegyék déli részeinek népessége is) a 10. század közepéig kétségkívül

⁵² Ezeknek az elnevezéseknek nagy része megtalálható *V. Šmilauer: Vodopis starého Slovenska (Praha és Bratislava 1932) c. munkájában, ahol a szerző azokat nyelvi szempontok szerint is besorolta és értékelte. – J. Stanislav: Slovenský juh v stredoveku I. köt. (Určenie akosti a systematický opis osídlenia), II. köt. (Slovník mien, 26 térképmelléklettel) címmel megjelent munkájában (Turčiansky Svätý Martin, 1948) Dél-Szlovákia, de a történeti Magyarország más részeinek a szláv eredetű elnevezéseit (helyneveit) is igyekezett összegyűjteni. Néhány etimológiai megoldását azonban a szlovák szakmai körök is vitathatónak vélték. (Ennek a munkának az a hiányossága – amelyről egyébként a szerző maga nem sokat tehet –, hogy több esetben Fejér Gy. forráskiadványára kellett támaszkodni, ahol a helyneveket és személynéveket nemegyszer helytelenül írták át.)*

⁵³ *Vö. J. Stanislav: Dejeny slovenského jazyka, I–III. köt. Bratislava, 1956–1957; Krajičovič, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava, 1964. L. Novák: K najstarsím dejinám slovenského jazyka. Bratislava, 1980.*

⁵⁴ A szlovák nyelv fejlődésében a legerőteljesebb és legjobban megragadható a g/h változás, amely a 13. század előtt zajlott le.

szláv, konkrétan, nyugati szláv népesség volt.⁵⁵ Ezt követően hatoltak be és települtek is le fokozatosan erre a területre a magyarok. Huzamosabb letelepülésük a mai Szlovákia területén nem egyszeri, hanem több szakaszos eseményt jelentett, amely párhuzamos volt annak az államnak az építésével és kiterjesztésével, amelyben a magyarok hegemón szerepet játszottak.⁵⁶ A magyarok legelőször a mai Szlovákia területének délnyugati, Pozsony–Szered–Nyitra–Léva vonaltól délre eső részére jutottak el. És itt vagy a régi településeken, vagy mellettük, vagy éppen a korábbi települések közötti, addig szabadon maradt telepítetlen területeken alapítottak új településeket. Első szálláshelyeiket a korabeli legfontosabb útvonalak mentén, határőr-falvakként alakították ki. Az őrfalvak rendszere kiépült a szóban forgó területen is, amely előnyomulásuknak ebben a szakaszában a közvetlen határőrvidéket jelentette. A 11. század vége felé a tömegesebb jellegű – de nem kizárólagos – magyar betelepülés terjedésének határát hozzávetőleg a Pozsony–Szered–Nyitra–Léva–Losonc–Rimaszombat–Pelsőc–Terebes vonallal jelölhetjük. Tehát a magyar betelepülés a mai Szlovákia déli területeire korlátozódott, azokra a részekre, amelyeken a magyar nemzetiség mindmáig jelentős arányban él. Ezen a területen azonban továbbra is fennmaradtak azok a települések, amelyekben az eredeti szláv lakosság élt.⁵⁷ Igaz, közülük sokan fokozatosan asszimilálódtak. Mindenütt, ahol a magyar települések túlsúlyban voltak, magyarokká váltak. Néhány helyen azonban, ahol a régi népesség volt túlsúlyban, kétségkívül sor került az újonnan betelepültek asszimilálására is. Az szintén vitathatatlannak látszik, hogy amint manapság, úgy már akkor is létezett a váltakozó szlovák–magyar településeknek olyan átmeneti övezete, amely többnyire a fent jelzett vonaltól délebbre esett. Összességében ez az asszimilációs folyamat jóval nagyobb nyereséget jelentett a magyarok számára, mint az eredeti szlovák népességnek.

Ennek az asszimilációs folyamatnak a bizonyítékait a legrégebbi okleveleinkben előforduló helynevek szolgáltatják. A mai Érsekújvár környékén például még 1113 táján is olyan nyugati szláv elnevezések fordultak elő, amelyek a későbbi oklevelekben már nem szerepelnek a határleírásokban, mégpedig azért, mert más nevekkal helyettesítették őket.⁵⁸ A 13. század előtt a szlovák–magyar etnikai határ délebbre húzódott, mint később. Erre nézve a már említett 1113. évi zabori oklevélből, Martirius esztergomi érsek 1156. évi okleveléből hozhatunk fel bizonyítékokat,⁵⁹ de hasonló tanúságokkal szolgálhat az 1135. évi bozói oklevél is.⁶⁰ A (mai) Érsekújvár szélesebb környékéről az 1113. évi zabori oklevél Mocsonok (Mučeníky), Debra, Bolerad, Streka, Král, Chotem, Trň,

⁵⁵ Erre abból lehet következtetni, hogy a magyarok még a helynevek régi ószláv alakjaival ismerkedtek meg, és abban a formájában vették át azokat. A magyar nyelvben is ebben az eredeti alakban rögzültek, és a későbbiekben sem voltak kitéve azoknak a változásoknak, amelyek a szlovák nyelv fejlődésében végbementek.

⁵⁶ P. Ratkoš: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965, 141–179. Ugyanez a tanulmány franciául is megjelent a *Studia historica slovacica* c. évkönyv III. folyamában, Bratislava, 1965, 7–57.

⁵⁷ Erre nézve bizonyítéknak azt hozhatjuk fel, hogy a szlovák és magyar helynevek párhuzamosan is előfordulnak.

⁵⁸ Nyilvánvalóan kitűnik ez például Negyed 1113. évi határleírásából, ill. annak 1206. évi változatából. Az utóbbi, sokkal részletesebb határleírásban a szlovák helynevek csak ritkán fordulnak elő. CDS I. köt. 109. 137. sz.

⁵⁹ CDS I. köt. 78. 81. sz.

⁶⁰ Uo. 70. 74. sz.

Chmelán(y), Pěščan(y), Dvorec, Kopec, Kút nevű településeket említ.⁶¹ Esztergom vármegye tíz falujából, melyeknek tizedét Martirius esztergomi érsek az esztergomi káptalannak adományozta 1156-ban, négynek az elnevezése (Muzsla, Udol, Vrt és Svodov) szláv név.⁶² Kniezsa István a szóban forgó oklevél helyneveinek nyelvtörténeti elemzése alapján megállapította, hogy Zoboralján (tulajdonképpen a Zobortól délkeletre eső területen) és a Zsitva torkolatánál, az általa korábban összeállított nemzetiségi térképre⁶³ egy vegyes magyar–szlovák szigetet kell berajzolni és a magyar–szlovák vegyes telepített-ségű terület határát délebbre kell megjelölni.⁶⁴ Ha azonban következetesen kívánunk eljámi, más források adatainak figyelembevétele alapján⁶⁵ a magyar–szlovák vegyes települtségű övezet határát még ennél is délebbre kell kitolnunk. Hasonló példákat lehet felhozni Pozsony vármegyéből, a Csallóköz területéről, ahol számos régi elnevezés olyan bonyolult fejlődésen ment keresztül a magyar nyelvben, hogy régi szláv alakja szinte felismerhetetlen, kivehetetlen.⁶⁶

A 11. század után a tömegesebb jellegű magyar település a mai Szlovákia területének nyugati és középső részén – kutatásaink mostani ismeretei szerint – nem terjedt tovább észak felé.⁶⁷ Másként alakult a helyzet a szóban forgó terület keleti részén. A 12. századtól kezdődően a magyar települések benyomultak a kassai medencébe, mégpedig a Hernád folyó mentén Baracáig, a Boldva mentén Szepsüig, a Tarca völgyében pedig Alsó- és Felsőocsvárig (ma Košické Oľšáňy). Fokozatosan kiszorították a régi (valószínűleg aránylag ritka) szláv településeket.⁶⁸ A 12. században aránylag nagy számú magyar határőr-népeesség telepedett le az eperjesi medencében, majd a 13. században sok magyar származású személy nyert itt birtokot a királyi tulajdonú területeken. Az eperjesi medence középső része tehát a 12–13. század során jelentős mértékben elmagyarosodott, és az eredeti szláv lakosság visszaszorult a medence hegyesebb, addig telepítetlenül hagyott perifériáira, sőt az addig lakatlan északi, gyepükön túli részekre (ultra indagines).⁶⁹ Ezzel a terjeszkedéssel a magyar betelepülés a mai Szlovákia területén elérte legnagyobb kiterjedését.

A németek a vizsgált időszakon belül a lakosság fiatal, később települt rétegét jelentették. A legkorábbi róluk szóló híradások szepességi betelepülésükről tudósítanak, ahol már a 12. század közepe táján letelepedtek. Később, a 13. század kezdetén, majd

⁶¹ Erre vonatkozóan vö. *J. Stanislav*, III. köt. 101-107. és *Krajčovič, R.*, 41. Ezeknek a neveknek az etimológiájával Kniezsa István is foglalkozott: *Kniezsa I.: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek*. Debrecen, 1949, és (az általunk felsorolt földrajzi elnevezések esetében) a szlovák nyelvészekéhez hasonló eredményekre jutott.

⁶² *Kniezsa I.: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei*. Századok, 73. évf. 1939, 169–170.

⁶³ *Kniezsa I.: A magyar nemzetiségek a XI. században, térképmelléklettel*, Budapest, 1938.

⁶⁴ *Kniezsa I.: Az esztergomi káptalan*. . . , 187.

⁶⁵ Elegendő itt Muzslára utalunk, amelyet Kniezsa I. is említ, de kétségkívül idetartozik a Cokot helynév is, amelyre 1075, 1157, 1209. és más évekből is van adatunk: CDS I. köt. 55. 58. sz., 81. 83. sz., 118. 150. sz. Ez a helynév egészen a 16. századig használatos volt: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I. köt. kiad.: R. Marsina, M. Kušík. Bratislava, 1959, 11/149.

⁶⁶ Például *Krcány-Karčan-Karc vagy *Krcáva, Karčava-Karča; Čeke – Lezna = Cseklész; V. Sedlák kolléga hívta fel rá a figyelmemet.

⁶⁷ Nem tekinthetjük tömegesebb jellegű magyar betelepülésnek a kiváltságos rétegekhez tartozók 13. századi oklevelekkel adatolható letelepülését.

⁶⁸ *Varsik B.* III. köt. 182.

⁶⁹ Uo., 521.

pedig a tatárjárást követően ideérkező újabb telepeshullámokkal erősödtek meg.⁷⁰ Valószínűleg a 13. század elejére kell helyezni a Selmecebányán és környékén észlelhető német beáramlás kezdeteit.⁷¹ Ugyancsak már 1250 előtt más városokban (pl. Nagyszombatban) is letelepültek németek.⁷² Pozsonyban, tekintettel a német etnikai terület közelségére, a németek jelenléte – jóllehet, az nem volt állandó jellegű és intenzitású – már a 10. század végétől feltételezhető, ugyanakkor biztosra vehetjük, hogy jelentősebb szerephez csupán a 13. századtól kezdődően jutottak.⁷³ A Pozsony és Nagyszombat közötti összefüggő jellegű német település az általunk vizsgált időszaknál későbbi keletű, minden kétséget kizáróan csak a tatárjárás utáni időben alakult ki.⁷⁴ A mai Szlovákia területén a vallon település csak szórványosan fordult elő.⁷⁵

Szlovákia területének többi részét abszolút túlsúlyal a mai szlovákok elődei lakták. Itt a magyarok csupán a kiváltságos rétegek közt játszottak jelentősebb szerepet. Az időnként e területeken is előforduló magyar helynevek inkább csupán annak bizonyítékai, hogy az oklevélhez szükséges adatok szolgáltatásában a magyarok is közreműködtek, tehát nem a csoportos (tömeges) magyar települések létezését igazolják. A mai Szlovákia területének túlnyomó többségét már a 13. század előtti időben is a mai szlovákok elődei lakták. E területhez sorolhatók a már a 11. században is sűrűn betelepült – Trencséntől délre eső – Vág völgyi részek és a Nyitra középső folyamvidéke. Amint azt már a betelepülésről szólván megállapítottuk, nem maradtak telepítetlenek az északabbra eső övezetek sem. Az 1250-ig terjedő időszakból fennmaradt írásos forrásokban kimutatható szlovák vízrajzi és helynevek, illetve határmegjelölések abszolút túlsúlyát erre a területre vonatkozóan csak úgy lehet interpretálni, hogy e nevek hordozója csak az a szláv népesség lehetett, amelynek utódai mindmáig ezen a területen laknak.

Mindazok az elméletek, amelyek aránylag nagy csoportokban más szláv népesség későbbi betelepülését feltételezik, azok számára, akik ismerik a szlovák nyelvet és nyelv-

⁷⁰ Jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy a németek 12. századi szeptességi jelenlétére vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre okleveles bizonyíték, ideérkezésük időpontját illetően követjük a hagyományos felfogást, amely betelepülésüket a 12. század első feléig terjedő időre helyezi. Az általuk lakott terület azonban minden bizonnyal lényegesen kisebb volt, mint ahogy azt a későbbi időkből ismerjük. A szeptességi német betelepülés közvetlen bizonyítékának tekinthetjük már pl. II. András 1209. évi, Adolf szeptességi prépost számára kibocsátott adománylevelét, CDS I. köt. 122. 154. sz.

⁷¹ Selmecebánya szélesebb környékének német betelepülésére vonatkozóan I. Imre király adománylevelét tekinthetjük a legkorábbi (tehát még az 1205. év előtti) hiteles forrásnak, amelynek kedvezményezettje Rudiger comes volt, és amelyet 1219-ben, illetve 1222-ben említ egy-egy oklevél: CDS I. köt. 183. 236. sz., 202. 273. sz. 1232-ben pedig Sebechleby (Szebelléb) település mint „villa, ubi Saxones residebant” szerepel; CDS I. köt. 282. 395. sz. Újbóli betelepülésükre vonatkozóan 1233-ból van adatunk: CDS I. köt. 304. 417. sz.

⁷² Legkorábbi nagyszombati privilégiumuk 1238-ból való.

⁷³ Csak ebből az időből van erre nézve konkrét okleveles adatunk.

⁷⁴ Az 1208. évi bazini adománylevelé határleírásában, és ennek 1216. évi megújításában még semmilyen német határnév nem szerepel; CDS I. köt. 113. 143. sz. 160. 205. sz. Éberhardon (ma Malinovo) azonban valószínűleg már a tatárjárás előtt megtörtént a német betelepülés; CDS I. köt. 121. 153. sz. 162. 207. sz.

⁷⁵ A 13. század közepéig (valószínű) vallon népesség bizonyítéka Szepesolaszi vonatkozásában áll rendelkezésünkre. Vö. P. Ratkoš: Privilégium Spišských Vlách z r. 1243 a turnianske prédium. Slovenská archivistika, XIV/1, 1979, 73–86.

járásokat, nehezen látszanak elfogadhatóaknak. A Liptóban és Árva alsó részein egyaránt elterjedt középszlovák nyelvjárás egymagában kizárja annak feltételezését, hogy ezek a területek egy tömegesebb méretű lengyelországi kolonizáció révén települtek volna be. Nagyobb számban érkező lengyel letelepülők – tekintettel a nyelvi rokonságra – minden bizonnyal erőteljesebben befolyásolták volna a terület lakossága által beszélt nyelvjárást. Természetesen nem lehet kizárni, hogy a 13. század feléig tartó időszakban is előfordulhattott szórványos lengyel betelepülés,⁷⁶ de ezek a betelepülők nyilván rövid időn belül asszimilálódtak, és származásukra a későbbiek során már csupán nevük emlékeztetett. A lengyelországi (kis-lengyelországi), de a sziléziai betelepülők 13. század előtti tömegesebb bevándorlását, letelepülését jogosulatlan feltételezésnek tartjuk, már csak azért is, mert ezek a területek, főként a Kárpátok északi lejtői, akkoriban még eléggé ritkán lakott vidékek voltak, s így ott is megfelelő mennyiségben akadt föld a letelepülésre. A 13. század után a fennmaradt hiteles források száma már olyan nagy, hogy a lengyel telepések tömeges jelenlétének ezekben már erőteljesen meg kellene nyilvánulnia.⁷⁷

A lengyelek és ruszinok hatása (ha figyelmen kívül hagyjuk Karácsonyi J. fehérhorvátokkal kapcsolatos nézetét, ez a népesség önmagában is külön történeti problémát jelent) a mai Szlovákia területének betelepülésére és a szlovák nyelvjárásokra ma is jól megragadható; viszonylag jól megrajzolható határai és pontosan megjelölhető kialakulásának ideje is. Végül is a lengyel történetírás és nyelvtudomány nagyon részletesen foglalkozott a lengyel népesség területi kiterjedésével, többek közt a mai Szlovákia területének vonatkozásában is. Sohasem jutott azonban még csak jelzésszerűen sem olyan konklúziókra, hogy például a mai Szlovákia északi területe nagy részének betelepülése egy középkori tömeges lengyel kolonizáció eredménye lett volna. Lengyelnek csupán a Kiszuca vidékére, Árvának és Szepességnek a határ menti külső részeire kiterjedő újkori betelepülést tekintik a lengyel történészek.⁷⁸ Viszonylag jelentős lengyel befolyásról beszélhetünk a Szepesség területén, ami a lengyelek aránylag korai, a 13. század első harmadára tehető szepességi térhódításával,⁷⁹ részben pedig a 13 szepességi városnak, valamint Lubló várának és a hozzá tartozó uradalomnak, illetve Podolin, Gnězda városainak lengyel zálogba adásával függött össze. Mint ismeretes, ezek több, mint 350 évig lengyel közigazgatás alá tartoztak.⁸⁰ Hasonlóképpen Sáros vármegye északi részében is jelentős volt a lengyel hatás.⁸¹ A ruszinokról–ukránokról közismert, hogy tömeges

⁷⁶ IV. Béla 1265-ben kiadott privilégiuma alapján a királyi népnek (populi) Liptóban joga volt Lengyelországból vagy más országokból jobbgyót (szolgát) vagy zsellért hozatni; *Wenczel, G.* (ed.) *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* XI. köt. 502. 350. sz.

⁷⁷ Az idegen telepésekre vonatkozó szórványos utalások néhány oklevelünkben nem indokolják az általánosított értelmezést, azokat mindig konkrét idő és tér összefüggésében kell megvizsgálni. Tanulmányunk kronológiai hatáira való tekintettel az újabb (későbbi) keletű forrásokat részletesen nem soroljuk fel és nem idézzük őket konkrétan.

⁷⁸ A szlovákiai lengyel betelepülésről megjelent legértelmesebb munka Semkowicz, Wł. forráskiadványa: *Materiały źródłowe do dziejin osadnictwa Górnej Orawy a Spisza, I–II. köt. Zakopane, 1932, 1939.*

⁷⁹ Már 1235-ből van forrásunk a szepességi prépost és a krakkói püspök podolini tizedek tárgyában folyó vitájáról. CDS I. köt. 323. 446. sz.

⁸⁰ 1412 és 1770 közt voltak ezek a városok zálogban, nem összefüggő területről volt szó, a lengyeleknek zálogba adott terület legdélebbre eső városa Igló (Spišská Nová Ves) volt.

⁸¹ Ere nézve a bártfai ciszterciák birtokaira vonatkozó 1247. évi nem hiteles (vagy hamisított) oklevél a bizonyíték; *B. Varsik: K otázke falza bardejovskej listiny z r. 1247. Slovenská archi-*

méretű szlovákiai betelepülésük kezdetét a 14. század előtti időszakra nem helyezhetjük,⁸² s hogy betelepülésük elterjedését időben és térben egyaránt konkrétan is nyomon tudjuk követni és be tudjuk határolni.⁸³

Az itt csupán nagy vonalakban felvázolt és a szemléltetés szintjén adatolt fejlődés-kép az utóbbi évtizedek marxista szlovák történetírásának nagyon rövid és általánosított formában előadott eredményeit képviseli. És talán nem tűnik túlzásnak, ha végezetül megállapítjuk, hogy ma már jogosulatlan és lehetetlen vállalkozásnak kellene tartani azt, ha valaki Szlovákia legkorábbi történelméről a szlovák történetírás nézeteinek, eredményeinek ismerete nélkül próbálna képet alkotni.⁸⁴

**Richard Marsina: On the Settlements on the Territory of Slovakia
from the Eleventh to the Middle of the Thirteenth Century**

Based on a mechanistic – positivistic interpretation of written sources earlier experts – on the Hungarian part mainly János Karácsonyi, on the Czech part Václav Chloupecký – described most of the present territory of Slovakia as an unsettled, uninhabited area. These views also served contemporary political interests.

The author describes the settlement in Slovakia as a gradual, permanently extending process which sometimes stagnated or even declined but on the whole it resulted in a quantitative increase. No full account of the earliest phase of the settlement can be given based only on the preserved written sources. The regular issue of diplomas dealing with economic and proprietorship problems was closely connected to the level of social development and especially to the level of legal development.

In spite of the small number of diplomas preserved from the period before the thirteenth century, on the basis of those available one can say that the North-Western part of today's Slovakia wasn't unsettled either. What is even more the few written sources let us suppose that there existed a settlement in this area as early as the eleventh century. (Archeological excavations suggest even earlier settlements.) We have no written sources on the settlements in Eastern Slovakia in the period before the thirteenth century. However, archeology and toponymy supply evidence for the settlements.

In general we can say that up to the middle of the thirteenth century there were far fewer uninhabited areas in Slovakia than earlier researchers supposed. The areas along the borders of present-

.....
vistika X/2., 1975, 141–150.; *F. Uličný*: Listina Bela IV. z r. 1247 o majetkoch bardejovských cisterciatov. Slovenská archivistika XIV/1, 1979, 87–99.

⁸² Erre nézve vö. *P. Ratkoš*: Vznik a osídlenie makovického hradného panstva. In: *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava, 1964, 38–54. *Uő*: O osídlení čičvanského hradného panstva koncom 15. storočia. *Nové obzory VI*, Prešov, 1964, 109–112.

⁸³ Tanulmányunk fő feladata az volt, hogy nagy vonalakban felvázoljuk a betelepülés alakulását és ezzel párhuzamosan röviden a nemzetiségi viszonyok változásait a mai Szlovákia területén 1250-ig. Nem kívántuk megoldani a szlovákok etnogenezisének kérdését. Arra nézve vö. *Slováci a národný vývin* (szerk. J. Mésároš), Bratislava, 1966; *P. Ratkoš*: Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatku 17. storočia. *Historický časopis*, XX, 1972, 19–64.

⁸⁴ Tanulmányunkban az általunk vizsgált időszak vonatkozásában a mai szlovákok elődeiről vagy egyszerűsítve (az előző értelemben) szlovákokról beszéltünk, mert meg vagyunk győződve arról, hogy a szláv lakosság kontinuitása a 9. és 13. század közötti időszakban, illetve azt követően (főként a mai Szlovákiának azokon a területein, amelyekkel kapcsolatban a legkorábbi településtörténeti forrásaink rendelkezésünkre állnak) vitathatlan. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy Szlovákia területén (hasonlóképpen, mint pl. a mai Magyarország területén) is az évszázadok folyamán különböző etnikai elemek telepedtek le, amelyek azonban mindenhol, ahol az eredeti hazai népesség volt túlsúlyban (mint például az etnikailag magyar területeken is), asszimilálódtak.

day Slovakia (partly in the West and the North) remained unsettled, most of these places, however, are lying quite high above sea level (and have been uninhabited up to the present).

Only the preserved place and personal names supply evidence for the ethnic composition of Slovakia. Undoubtedly, up to the middle of the 10th century Western Slavs, the predecessors of present-day Slovaks had been living here. From the first half of the 12th century on Hungarians started a gradual moving to the South Western part of Slovakia and (beside the native inhabitants) established permanent settlements. First they were border-guard settlers then started a productive activity. Larger groups of Hungarians could not be found further North than the line Galgóc (Hlohovec) — Szered (Sered) — Garamszentbenedek (Svätý Bendik) — Losonc (Lučenec) — Pelsőc (Plesivec). In the twelfth and thirteenth centuries in Eastern Slovakia larger Hungarian settlements could be found also in the Eperjes (Prešov) basin: according to the available evidences this was the largest extension of Hungarian settlements in present-day Slovakia.

**Рихард Марсина: Заселение территории современной Словакии
с 11 — до середины 13 веков**

Исходя из механических позитивистских интерпретаций письменных источников по вопросу раннего заселения Словакии оформились старые взгляды — с венгерской стороны главным образом Яноша Карачони, а с чешской стороны Вацлава Халоупецкого — по которым большую часть сегодняшней Словакии принято было считать до 13-го века необитаемой, безлюдной территорией.

Автор статьи понимает заселение Словакии как постепенный процесс, который все время расширяется, хотя временами переживает застой, даже и регресс, но с точки зрения развития в целом заселение все-таки показывает численный рост. Досканально не уловить самый ранний период заселения если взять во внимание одни письменные источники. Регулярное издание грамот о правах собственности и об экономики было тесно связано с достигнутым уровнем общественного развития, главным образом с уровнем, достигнутым в правовой сфере.

Несмотря на небольшое количество грамот, оставшихся с времен, раньше 13-го века, на основе найденных документов сложно установить, что даже и северо-западная часть сегодняшней Словакии была обитаемой землей. На основе имеющихся немногочисленных письменных источников мы допустим предположение о существовании населенного пункта в этом краю уже в 11 веке. (По археологическим данным даже раньше 11-го века назодились здесь такие пункты.) Полезных для изучения истории населенного пункта письменных источников времен до 13-го века не имеются. Заселенность территории своего времени можно документировать при помощи археологических и топономастических источников.

Говоря об отношениях заселенности Словакии до середины 13-го века можно выходить к выводу, по которому незаселенные территории были значительно меньше чем раньше об этом думали. Главным образом пограничные районы сегодняшней Словакии — на западе и на севере — остались незаселенными, которые большей частью являются территориями на высоте над уровнем моря (которые от части до наших дней остались незаселенными).

Население Словакии определить этнически возможно только на основе оставшихся названий мест и имен. На территории сегодняшней Словакии до середины 10-го века жили, несомненно, западные славяне, предки словаков. С первой половины 10 века постепенно вторглись на юго-западную территорию Словакии венгры, создавая там, рядом с коренными жителями, свои поселения постоянного характера. Они явились сначала пограничными поселенцами а потом — производителями. Со стороны венгерского населения массовое заселение произошло по линии Галгоц—Серед—Гарамсентбенедек—Лошонц—Пельшец. Массовое заселение венгров в 12—13 веках на территории Восточной—Словакии проникло до ным населенным пунктом венгров на территории сегодняшней Словакии.